

**ДВИЖЕНИЕ И ПРОСТРАНСТВО
В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ, ЛИТЕРАТУРИ И КУЛТУРИ**

**Сборник с доклади от Дванадесетите международни славистични
четения – София, 9–10 май 2014 г.**

Том II.

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ И ФОЛКЛОРИСТИКА

**ДВИЖЕНИЕ И ПРОСТРАНСТВО
В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ, ЛИТЕРАТУРИ
И КУЛТУРИ**

**Сборник с доклади
от Дванадесетите международни славистични четения –
София, 9–10 май 2014 г.**

**Том II
ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ И ФОЛКЛОРИСТИКА**

София • 2015
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

МАПИРАЊЕ ПРОСТОРА ЕПСКЕ ПЕСМЕ ПОЛОЖАЈЕМ И КРЕТАЊЕМ ЛИКОВА¹

Данијела Р. Петковић

Институт за књижевност и уметност, Београд

This paper follows the dynamics and the movement of epic characters through the imaginary space of epic poetry. The transfer vectors of dynamic characters draw simple or complex maps, typical for one or more *syuzhet* models. Static characters are fixed points in a certain space. They function as a powerful magnetic force that directs the transfer of mobile characters from their territory to another, or to the border zone. This movement of the protagonists from one zone to another and return to the place of departure confirm the concept of jagged circle – "the Balkan circle."

Key words: epic poem, space, movement, dynamic and static characters.

Свет постске творевине функционише као имагинарни микрокосмос у којем важе аутохтона правила. Фиктивни свет епске песме, саображен херојској визури, конституише се као један међу мноштвом модела патријархалне културе. Просторни сегмент таквог света, сцена епског збивања, ма колико била блиска реалном географском простору, увек се јасно оцртава као посебан координатни систем, омеђен пре свега границама једне песме. Данас већ аксиоматски закључци Лихачова о „острвском положају билина“ (Лихачов 1972: 275), и Бахтина о „епској дистанци“ (Бахтин 1989: 446), изведени на основу сагледавања времена радње, засигурно се могу проширити и на простор епске песме (Некљудов 1975: 183), будући да су и његове кључне одлике ограниченост и дислоцираност од објективног ареала. Оваква „измештност“ последица је директне зависности просторне сфере епске песме од ликова који у њој битишу. Некљудов је утврдио да се простор билине материјализује тек кроз јунаке, да њихово кретање омеђује границе света, односно, да се простор оцртава „трајекторијама премештања главних јунака“ (Некљудов 1972: 30; 1975: 175). Управо је покретљивост, способност промене позиције епских ликова, средство његове динамизације. Проп сматра да је кретање суштина и једини начин оваплоћења простора, јер он сам по себи, дакле, као статичан, заправо, и не постоји. Поетнику фолклора дефинише као „постику покретања тела“ (Проп 1998: 152–153). Сличне релације пута и простора уочава и Топоров – пут је „интензивна сума“, „квинтесенција“, „линесарни једнодимензионални лик“ простора и његов „динамички потен-

¹ Овај рад је настао на пројекту „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“ (бр. 178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

цијал“ (Топоров 1983: 271). Као изразито антропоцентричан, поетски простор сагледава и Т. Цивјан, наглашавајући хронотопичност пута јер је за савладавање растојања између две тачке потребно исвесно време (Цивјан 1990: 72; 1999: 15).

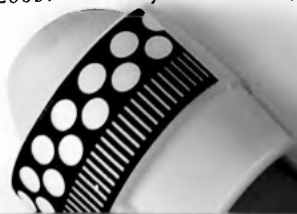
Пут, дакле, егзистира као доминантна слика тзв. “текстова кретања“ (Цивјан 1999: 22) којима, без сумње, припадају и епске песме.² У сегментованом, бинарно опозитном епском простору (Иванов, Топоров 1965), пут и кретање су веза између оделитих светова, свог и туђе, унутрашњег и спољашњег, блиског и далеког, оностраног и ононостраног, која се успоставља нарушавањем границе³. Типични сиче развија се као прелажење преко границе (Лотман 2002: 128) и просторно премештање јунака у свету епске песме (Некљудов 1972: 41–42). Степен покретљивости ликова једне песме варира у односу на делокруг. Некљудов је показао да је главни јунак билина најактивнији, док је његов противник више везан за сопствени простор.⁴ Кретање осталих ликова максимално се протеже на измену једног или два локуса, што их аутоматски сврстава међу споредне, другостепене (Некљудов 1972: 30, 35, 42).

Јунак јужнословенских епских песама такође је најпокретљивији лик у сичеу, али су динамична својства непријатеља изразита када он започиње сукоб прелазећи на јунакову територију, затим док је јунак привремено пасиван (боравак у тамници) или у појединим песмама чији је централни мотив смрт јунака. Ликови у осталим делокрузима (налогодавац, гласник, жртва, тражено лице и сл.) варирају интензитет кретања. Могу бити потпуно статични (нпр. владар у свом двору, игуман у манастиру, женик који очекује повратак сватова). Минимална покретљивост се оцртава као дуж која спаја две тачке простора – нпр. једнолинијска путања гласника који доноси поруку надређеном лицу. Понскад кретање споредних ликова не заостаје по интензитету за премештањем протагониста, али се ова динамика не осећа будући да им се целокупна активност своди само на померање у простору, а и оно је најчешће несамостално, невољно или подстакнуто – нпр. противникова пратња, девојка коју одводи непријатељ, а враћа јунак, неактивни младожења у сватовској поворци, итд. Чак и потпуно инертни

² Мит о трагању, путовању по свету, основна је јуначка митологема (Мелетински 1983: 233) и парадигма књижевности (Фрај 1991: 30).

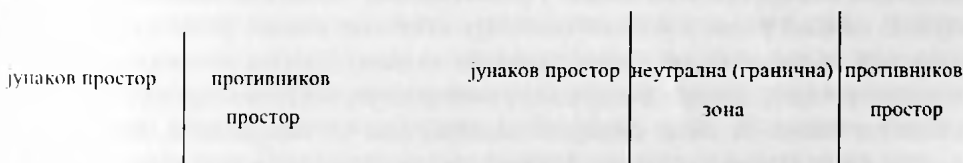
³ Граница конкретизује просторне супротности, које би без ње биле аморфне. Карактеристичу је конфликтност, лиминалност, нестабилност и трансгресивност. (Виноградова 2004: 20–21)

⁴ Чак и када непријатељски владар или војсковођа дође пред јунаково утврђење, он подиже логор, шатор и успоставља нове границе свог простора (Некљудов 1972: 35). Интеграција човска и места у овом примеру подсећа на Башларову шкољку – човска у оклопу, кућу која се креће (Башлар 2005: 110–134). Човек и оклоп, туђински владар и његов шатор, премештају се заједно.

ликови епске песме поседују динамички потенцијал и извештан импулсни набој, јер провоцирају премештање јунака и противника. Носиоци епске акције ка њима гравитирају, а они се понашају као референтне тачке просторног система⁵ и својеврсни магнети позитивног или негативног намагнетисања – програмирају кретање протагониста од себе или ка себи. Нпр. лепота девојка привлачи бројне просце, владар шаље заточника на војну или мегдан, сужањ усмерава спасиоца ка месту где је заточен.

Локус таквих непокретних актера одређује кретање јунака или противника као центрифугално или центрипетално, у зависности од тога да ли се налази унутар или изван јунаковог простора. Центар се, сходно углу посматрања певача и колектива, везује за референтни систем јунака, тј. за његов дом, посед, пребивалиште, док се непријатељ измешта на периферију.⁶ Граница између два опозитна света не мора бити маркирана, али у сижеима где то јесте, максимално се шири и прераста у посебан простор, неутралан у односу на јунаков и противников,⁷ али не и када је реч о оностраном, хтонском. Укрштањем хоризонталне равни херојског света са вертикалном равни у којој се додирују људски и божански/демонски свет, „ничија земља“ постаје јако место, двоструко прегнантно. Мапа епског простора обухвата, дакле, две или три зоне:

Пошто се статичне личности везују за место, могу се представити као тачке у некој од ових зона, тј. координате, скалари, док се покретљиве личности и њихове путање описују колинеарним (паралелним) векторима померања⁸, нпр.

⁵ „Другост“ у туђем свету постаје суштинска референтна тачка јунаковог идентитета, извориште мудрости, снаге и богатства (Тарка 1996: 74).

⁶ Сва традиционална друштва свој простор посматрају као центар света, axis mundi, космос, у односу на туђ свет – хаос (Елијаде 2003: 81–83, 87).

⁷ Неутрални локус билна је поље (Нескљудов 1972: 34), док је у јужнословенском корпусу доминантна гора/планина (Детелић 1992: 118). Простор између „свог“ и „туђег“, Е. Јич посматра као двосмислену, граничну зону, подложну табуима (Јич 2002: 55).

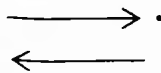
⁸ Вектором померања (помераја) одређује се померање од почетне до крајње тачке неке путање (Русов 1990: 13).

И простор и премештање овде су максимално упрошћени. Путања је једнодимензионална, обележена само смером, почетном и крајњом тачком⁹ и односи се на премештање из једне у другу зону. Кретање у сопственом, ограниченом, простору није маркирано. Оно се поистовећује с мировањем или описивањем круга (Цивљан 1990: 74).

Трајекторије зонског премештања ликова појединачних епских сижеа показују тенденцију изоморфности у сваком сижејном моделу, а понекад се истоветне линије кретања налазе у разнородним, удаљеним сижеима. С друге стране, фиксне тачке у које се смештају статични ликови ретко су стабилни елементи на равнима вишим од сижејног модела. Другим речима, на мапама зонског кретања вектори померања су постојанији, синтетичнији и уопштенији елементи описа за више сижејних модела, док су варијабилне, нестабилне фиксне тачке статичних ликова фактори ентропије епског просторног система.

Наведени пример двају колинеарних вектора супротног смера илуструје све сижее у којима се јунак сусреће с владаром или одлази на непријатељску територију и одатле се враћа сам, односно, с пленом, сужњем, девојком (песме о рапорту владару, служењу за награду, замсна на мегдану, бројни подтипови ослобађања, домамљивање и издаја хајдука и сл.). Јунакова путања је повратна, кружна, а противник или владар не напуштају свој простор (зато су обележени тачком). Оваква циклична схема је најчешћа просторна мапа епских песама.

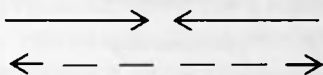
Једнократно померање, описано једним вектором, подразумева да један од протагониста трајно остаје у туђем простору. Напад противника или непријатељске војске који се завршава победом јунака и смрћу нападача, и обрнуто симетрично, неуспела акција јунака и погубија у туђини, представљају

⁹ Интензитет вектора, који би графички одговарао дужини вектора, ове није релевантан параметар, те није узет у обзир.

се најједноставнијом просторном схемом. Тачка којом се у првом случају обележава позиција угроженог јунака, а у другом противника, не значи да они нису активни, напротив, савлађују нападача, али су везани за своје боравиште.

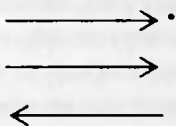

Једна од учесталијих мапа премештања одсликава кретање јунака и противника од своје територије ка неутралном простору (гора, поље, друм), у песмама о такмичењу, договореном мегдану, сусрету и сукобу појединаца, чета и војски. Повратак победника или продужавање пута, сажети у завршној формули, неретко изостају (испрекидана линија означава факултативност ове путање у појединим песмама).

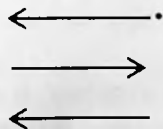

Три наведене схеме су најједноставније и најфреквентније мапе путања и позиционирања ликова, што је сагласно с преовлађујућом једнокружном, праволинијском, концентрисаном радњом и ретким променама сцене у хришћанским јужнословенским епским песмама (Шмаус 1953: 115–116).

Нешто сложеније схеме настају повећавањем броја покретних ликова. Бројни сижеси о ослобађању или освети нечије смрти почињу тако што члан јунакове породице (жртва) доспева на непријатељску територију и тамо бива заточен или убијен. У потрагу/освету креће јунак, а по обављеном задатку враћа се у свој дом. Противник је и овде статичан, али не и неактиван лик.

Поједине песме о мегдану против хвалисавца започињу у доласком гласника који јунаку прноси противников изазов. Јунак се потом упућује непријатељу, побеђује га и враћа се кући.

Истим векторима описују се и сижеси о девојци / младој жени која сама убија свог отмицара у његовом дому, као и варијанте о Находу Симеуну, али су скалари другачији. У првом примеру изостају, тј. нема других протагониста осим девојке/

Литература

- Бахтин 1989:** Bahtin, M. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- Башлар 2005:** Bašlar, G. *Poetika prostora*. Beograd: B. Kukić, Čačak: Gradac, 2005.
- Виноградова 2004:** Виноградова, Л. Граница как особая пространственная категория. – В: *Культура и пространство: славянский мир*. Под ред. на И. И. Свирида. Москва: Инслав РАН, 2004, 19–26.
- Детелић 1992:** Детелић, М. *Митски простор и епика*. Посебна издања, књ. DCXVI. Одељење језика и књижевности, књ. 46. Београд: САНУ, 1992.
- Елијаде 2003:** Елијаде, М. *Свето и профано*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003.
- Злыднева 1991:** Злыднева, Н. В. *Художественная традиция в пространстве балканской культуры*. Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1991.
- Иванов, Топоров 1965:** Иванов, В. В., Топоров В. Н. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Наука, 1965.
- Лихачов 1972:** Лихачов, Д. С. *Поетика старе руске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1972.
- Лич 2002:** E. Lič. *Kultura i komunikacija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Лотман 2002:** Лотман, Ю. М. *Статьи по семиотике культуры и искусства*. Москва: Академический проект, 2002.
- Мелетински 1983:** Meletinski, E. *Poetika mita*. Beograd: Nolit, 1983.
- Неклюдов 1972:** Неклюдов, С. Ю. Время и пространство в былинe. – В: *Славянский фольклор*. Под ред. на Б. Н. Путилов, В. К. Соколова. Москва: Академия наук СССР: Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Макалая 1972, 18–45.
- Неклюдов 1975:** Неклюдов, С. Ю. Статические и динамические начала в пространственно-временной организации повествовательного фольклора. – В: *Типологические исследования по фольклору: Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1895–1970)*. Под ред. на С. Ю. Неклюдов, Е. М. Мелетинский. Москва: Наука, 1975, 182–190.
- Петковић 2012:** Петковић, Д. Структура сижеа у епској поезији. – В: *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*. Под ред. на Б. Сувајџић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012, 249–276.
- Пропп 1998:** Пропп, В. Я. *Поэтика фольклора*. Москва: Лабиринт, 1998.
- Русов 1990:** L. Rusov. *Mehanika II. Kinematika*. Beograd: Naučna knjiga, 1990.
- Тарка 1996:** L. Tarkka. Transformations of Epic Time and Space: Creating the World's Creation in Kalevala-metric Poetry. – *Oral Tradition*, 11/1, 1996, 50–84.
- Топоров 1983:** Топоров, В. Н. Пространство и текст. – В: *Текст: семантика и структура*. Под ред. на Т. В. Цивьян. Москва: Наука, 1983, 227–284.
- Фрај 1991:** Fraj, N. *Mit i struktura*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Цивьян 1999:** Цивьян, Т. В. *Движение и путь в балканской модели мира. Исследования по структуре текста*. Москва: Индрик, 1999.
- Цивьян 1990:** Цивьян, Т. В. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва: Наука, 1990.
- Черванева, Артеменко 2004:** Черванева, В. А., Артеменко, Е. Б. *Пространство и время в фольклорно-языковой картине мира (на материале эпических жанров)*. Воронеж: Воронежский госнедуниверситет, 2004.
- Шмаус 1953:** Schmaus, A. Studije o krajinskoj epici. – *Rad JAZU*, 297. Zagreb, 1953, 389–240.

СЕМАНТИКА ПРОСТОРА У НАРАТИВИМА О СУДБИНИ

Немања Радуловић

Филолошки факултет Универзитета у Београду

The papers deals with the presentation of space in folk narratives about destiny (ATU 930, 930A, 931, 934). The focus is on introductory episode (decreeing the fate of a newborn by the fates), same in all types, and to the final episode of ATU 934 (death). The conclusion is that in both cases the space presented bears semantic fully comprehensible within ethnographical data and referring to the chthonic and feminine symbolic and imaginary.

Key words: narrative, fate, semantics, chthonic, imaginary, feminine

Тема рада су прозни облици који су у Арне-Томсоновом индексу и у новијој Утеровој ревизији означени бројевима 930 (Пророчанство, често навођена и као Богаташ и његов зет), 930А (Предодређена невеста), 931 (Един), 934 (можемо га одредити као Предодређена смрт).¹ Како типови обухватају и приповетке и предања, користим општији израз наративи. И иначе је примечено да се, без обзира на разлику два жанра, ови текстови могу посматрати као једна група. Бредних их је у својој познатој монографији *Народне приповетке и народна веровања о судбини* (Brednich 1964) означио као посебну групу која превазилази поделу између приповедака и предања. Док је његов критеријум тематски, у исто време је Н. Милошевић-Ђорђевић (Милошевић-Ђорђевић 1968 2000: 56-61), полазећи од тада нове методе структурализма дошла до закључка како, без обзира да ли је реч о приповеткама или предањима о судбини, дубинска структура текста остаје иста (одређење судбине-контраакција – остварење судбине. Уп. Радуловић 2012).

У овим наративима, такође, без обзира на касније разлике у току радње, уводна спизода је готово иста. Она стоји као почстна тачка од које се даље мотиви надовезују у различитим правцима, односно гранају се у зависности од приповедног типа и жанра. Та стабилност уводног дела такође оправдава посматрање ових текстова као једне групе. Како је познато, у српским, јужнословенским и балканским варијантама ових типова по рођењу детета попу се појављују три суђенице и одређују судбину, говорћи редом, при чему је реч треће пресудна. Сама судбина, свакако, варира: од трагичне (да ће се новорођени утопити на дан свадбе) па до срећне (ожениће богаташеву кћи и наследити његово богатство). Али, важно је да се оно што је одређено испуњава.

Јасно је, такође, да овде постоји веза са живим веровањем у суђенице, тј. са етнографском стварношћу. Интернационални типови се у уводној спизоди

¹ Различите типове из Арне-Томсоновог индекса Утер сврстава под један број.